

- BARZETTI, V. (1991). «Hopes of Plenty in Costa Rica's Wild Frontier». *Panoscope*, 25, julio, p. 19-21.
- FUNDACIÓN NEOTRÓPICA (1988). *Desarrollo socioeconómico y el ambiente natural en Costa Rica: situación actual y perspectivas*. San José: Heliconia.
- SALAZAR, R. (1992). «Un comentario necesario sobre la sentencia de la Sala Cuarta acerca de un área silvestre protegida». *El Ecologista*, 9-10, enero, p. 35-38.
- ZAMORA, N.; BRAVO, J. (1992). «Caracterización de la vegetación del Refugio Nacional de Vida Silvestre Caño Negro, Alajuela, Costa Rica». *Ciencias Ambientales*, 9, enero-junio, p. 4-22.
- ZAMORA, N.; SÁNCHEZ, P. (1984). *Lista de algunas especies de plantas para la zona de Caño Negro, Los Chiles, Alajuela* (mimeografiado).

Les treballadores de les plantacions de cacau a l'illa de São Tomé*

Maria Prats i Ferret

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia.
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Data de recepció: novembre 1994
Data d'acceptació: maig 1995

Resum

Aquest article ofereix els resultats d'una recerca basada en la realització d'entrevistes en profunditat i observació directa sobre el terreny, desenvolupada a l'illa de São Tomé, a l'Àfrica equatorial. En primer lloc s'hi constata el procés de feminització de la mà d'obra de les plantacions de cacau, com a resultat de la reducció de la immigració estrangera, la crisi econòmica generalitzada i l'empitjorament de les condicions de vida a les plantacions. Paral·lelament, s'analitza quina és i com ha evolucionat la divisió sexual del treball en el cultiu del cacau. Per altra banda, s'estudien les activitats quotidianes i les necessitats bàsiques de les treballadores d'aquestes plantacions. Finalment, es plantegen quines poden ser les expectatives de futur d'aquestes treballadores en el marc del procés de reforma que estan experimentant les plantacions com a fruit de les polítiques d'ajustament que s'apliquen a l'economia saotomesa.

Paraules clau: plantació, São Tomé i Príncipe, gènere.

Resumen. Las trabajadoras de las plantaciones de cacao de la isla de São Tomé

Este artículo ofrece los resultados de una investigación basada en la realización de entrevistas en profundidad y observación directa sobre el terreno, desarrollada en la isla de São Tomé, en África ecuatorial. En primer lugar, se constata el proceso de feminización de la mano de obra de las plantaciones de cacao, como resultado de la reducción de la inmigración extranjera, la crisis económica generalizada y el empeoramiento de las condiciones de vida en las plantaciones. Paralelamente, se analiza cuál es y cómo ha evolucionado la división sexual del trabajo en el cultivo del cacao. Por otro lado, se estudian las actividades cotidianas y las necesidades básicas de las trabajadoras de estas plantaciones. Finalmente, se plantean cuáles pueden ser las expectativas de futuro de estas trabajadoras en el marco del proceso de reforma que están experimentando las plantaciones como fruto de las políticas de ajuste que se aplican a la economía saotomense.

Palabras clave: plantación, São Tomé y Príncipe, género.

* Aquest article és un resum de la Memòria de Recerca de Tercer Cicle, dirigida per la Dra. M. Dolors Garcia Ramon i presentada al Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona el juliol de 1992.

Resumé. *Les ouvrières des plantations de cacao de l'île de São Tomé*

Cet article offre les résultats d'une recherche basée sur la réalisation d'entrevues en profondeur et observation directe sur le terrain, menée à l'île de São Tomé, en Afrique équatoriale. D'abord on constate le processus de féminisation de la main d'œuvre des plantations de cacao, comme résultat de la réduction de l'immigration étrangère, la crise économique généralisée et la détérioration des conditions de vie dans les plantations. De façon parallèle on analyse la nature et l'évolution de la division sexuelle du travail dans la culture du cacao. D'autre part on étudie les activités quotidiennes et les besoins basiques des ouvrières de ces plantations. Finalement on s'interroge sur les attentes de ces ouvrières dans le cadre des réformes entamées dans les plantations, résultat des politiques d'ajustement mises en œuvre au sein de l'économie saotoméenne.

Mots-clés: plantation, São Tomé et Príncipe, genre.

Abstract. *Women cocoa workers in São Tomé island*

This article presents the results of a research project based on in-depth interviews and direct observation in the field, and carried out on São Tomé island, in equatorial Africa. Firstly, the paper looks at the process of feminization of paid work on plantations as a result of the reduction of foreign immigration, the general economic crisis and the worsening living conditions on plantations. The study also analyses the nature and the evolution of the sexual division of labour in the cocoa fields as well as the daily activities and basic needs of these female plantation workers. Finally, it raises the question of their future opportunities within the framework of process of plantation reform as a result of the economic adjustment policy.

Key words: plantation, São Tomé and Príncipe, gender.

Sumari

Hipòtesis de treball i metodologia	Les perspectives de futur
L'àrea d'estudi: l'illa de São Tomé	Bibliografia
Les treballadores de les plantacions de cacao	

Aquest article està dividit en tres parts. En primer lloc s'hi exposen breument les hipòtesis de treball que van guiar la recerca que aquí s'intenta sintetitzar, com també la metodologia utilitzada. En la segona part es fa una presentació de l'àmbit geogràfic on es localitza la recerca. El darrer i principal apartat està dedicat al tema objecte d'estudi pròpiament dit: les treballadores de les plantacions de cacao a l'illa de São Tomé. Hi ha dos aspectes que no s'abordaran aquí per raons d'extensió i de concreció, però que val la pena indicar que sí que van ser tractats en el treball original abans esmentat: el debat teòric sobre agricultura, gènere i desenvolupament, i el paper i l'evolució de l'agricultura de plantació en el marc dels sistemes agraris a nivell mundial.

Hipòtesis de treball i metodologia

Amb la realització d'aquest treball s'han intentat contrastar dues hipòtesis principals: el procés de feminització de la mà d'obra a les plantacions de São Tomé i l'existència d'una divisió sexual del treball específica aplicada al cultiu del cacao. Paral·lelament, també s'ha intentat conèixer quin és el paper que tenen actualment les dones en l'agricultura de plantació de l'illa i quines són les condicions de vida d'aquestes treballadores.

Aquesta recerca s'ha dut a terme aplicant una metodologia de tipus qualitatiu, basada en entrevistes en profunditat, realitzades sobre el terreny l'any 1991. Aquest treball d'entrevista es va concentrar en una de les quinze grans empreses o plantacions existents a l'illa, l'empresa de Santa Margarida, que es destaca perquè és la que té més proporció de dones entre els seus treballadors. A través de nombroses visites a les diferents instal·lacions de la plantació es van fer vint-i-tres entrevistes en profunditat amb enregistrament de la conversa i moltes altres de manera informal, com també un treball continuat d'observació directa de la vida i el treball a la plantació. Aquestes entrevistes van ser posteriorment transcrites íntegrament i traduïdes del portuguès al català per facilitar-ne l'exploració, que s'ha fet de manera manual.

Paral·lelament a aquest treball qualitatiu, la recerca també es va fonamentar en la consulta de bibliografia i de tot tipus de documentació sobre tres temes principals: el context històric i geogràfic de l'illa de São Tomé i la seva agricultura, el debat sobre gènere, agricultura i desenvolupament i l'agricultura de plantació en general.

L'àrea d'estudi: l'illa de São Tomé

L'àmbit geogràfic d'aquesta recerca és l'illa de São Tomé, que forma, amb l'illa de Príncipe la República Democràtica de São Tomé i Príncipe, independent des de 1975, després de 500 anys de colonització portuguesa. Aquest arxipèlag es localitza al golf de Guinea, a una latitud equatorial, i és un dels micro-estats més petits, només 964 km², i menys coneguts del continent africà.

Com les altres illes del Golf, l'illa de São Tomé té un origen volcànic, que és el responsable dels elevats i escarpats relleus que la caracteritzen i que han condicionat el seu procés de poblament i colonització. Gaudeix d'un clima equatorial, amb temperatures i pluviositat elevades i constants. Aquestes característiques convergeixen en l'elevada fertilitat dels seus sòls, la qual ha contribuït a l'expansió de conreus de plantació com el cafè o el cacao, que han anat substituint la vegetació original, avui quasi inexistent (Tenreiro, 1961).

L'estructura social i ètnica actual té també el seu origen en aquest passat colonial i esclavista. L'illa, originalment deshabitada, va ser ocupada des de final del segle XV per colons portuguesos, els quals hi portaren esclaus provinents de l'Àfrica continental. Les barreges eventuais entre aquests dos grups de població i els diferents períodes històrics d'arribada a l'illa són la base de l'estructura social actual (Eyzaguirre, 1989): els *forros* constitueixen el grup

més antic, tradicionalment lligat a l'exercici del poder i aliè al treball a les plantacions; els *angolares* són un grup d'origen incert dedicat avui principalment a la pesca, i, finalment, els treballadors de les plantacions: moçambiquesos, angolesos, capverdians i *tongas*, els fills dels anteriors nascuts a São Tomé (Gonçalves, 1973). Avui s'aprecia una tendència a l'homogeneïtzació i el mestissatge entre aquests grups, en la qual les actituds i els costums de la població *forro* tendeixen a esdevenir dominants. S'ha constatat com alguns d'aquests trets, com ara el model de família inestable i el predomini de les unions de fet, són també presents en altres àrees geogràfiques, com el Carib, amb les quals São Tomé comparteix un passat dominat pel model esclavista i colonial de plantació (Massiah, 1983; Powell, 1986).

Segons el cens de 1991, uns 112.000 habitants poblen l'illa de São Tomé, això dona lloc a una de les densitats més altes del continent africà. Es tracta d'una població molt jove, amb elevades taxes de natalitat i de creixement demogràfic i amb una població activa encara majoritàriament ocupada al sector primari.

La plantació ha estat històricament i és encara avui l'element vertebrador de la societat, el territori i les seves interrelacions. Primer a través del sucre i el cafè, més tard amb l'apogeu del cacau i fins avui, a São Tomé tot està en funció de la producció per a l'exportació. Al llarg d'aquest procés la importació de mà d'obra esclava o contractada i la lluita per la possessió efectiva de la terra van donar lloc a la *roça* —nom que es dona a les plantacions a São Tomé— com a sistema agrícola dominant.

L'adveniment de la independència el 1975 va suposar l'abandonament de les *roces* per part dels seus propietaris i l'èxode de mà d'obra, tant tècnica com no qualificada. Per fer front a aquesta situació de caos el nou govern va emprendre una reforma agrària que es va traduir en l'expropiació i la nacionalització de les grans plantacions, que es van convertir en empreses estatals, sense que això suposés canvis importants en els sistemes de gestió i funcionament intern. La davallada de la producció, iniciada algunes dècades abans, s'accelerà i va acabar coincidint en la dècada dels vuitanta amb la baixada dels preus mundials del cacau, la qual cosa donà lloc a un dèficit de les empreses cacaueres i a una profunda crisi del sector i, en conseqüència, de l'economia nacional.

L'absència d'inversions i de manteniment de les plantacions per manca de recursos fan impossible la recuperació dels nivells productius. La crisi té també conseqüències negatives directes sobre els treballadors de les plantacions: deterioració de les condicions de vida, manca d'abastiment, retard en els pagaments, baixa del poder adquisitiu, etc., la qual cosa ha donat lloc a la desmotivació generalitzada, més absentisme laboral i la recerca d'altres alternatives de subsistència al marge del treball assalariat a la plantació. Des de 1986 s'ha obert al país un procés de liberalització política i econòmica amb l'objectiu d'atraure inversions de capital estranger i obtenir crèdits que permetin augmentar la producció, però això en la pràctica està suposant el creixement del deute extern i l'enduriment de les condicions de vida de la població, fruit dels efectes de l'aplicació del Pla d'Ajustament Estructural signat el 1987.

Les treballadores de les plantacions de cacau

La plantació a São Tomé

Tot i que actualment moltes de les funcions tradicionalment exercides per les plantacions ja no hi tenen lloc, la seva estructura física i la seva organització són un reflex de la seva història passada. Un bon exemple d'això és l'organització territorial de les explotacions, que solen estendre's des del mar cap a l'interior de l'illa seguint un esquema radial aquesta distribució del territori permetria compaginar l'accés al mar, amb l'accés a les terres mitjanes aptes per al cacau i a les terres més altes, que permetien altres conreus o actuaven com a reserva i font d'aprovisionament de fusta.

El centre de l'empresa i el seu nivell superior és la *sede*, l'espai on es concentren els edificis que allotgen la direcció, els serveis administratius, els serveis tècnics, els assecadors i les instal·lacions dedicades a la transformació i l'emmagatzematge del producte. Concentra també les residències principals i certs serveis socials: sala comuna d'esbarjo, hospital o dispensari, terrenys esportius, botiga, etc. Per sota de la *sede* trobem les *dependències*, petites unitats d'ocupació humana que se situen a una distància d'entre 2 i 12 quilòmetres de la seu central. Solen limitar-se a concentrar habitatges per als treballadors, encara que de vegades hi ha també alguns equipaments de primer nivell: magatzem, sala d'esbarjo, guarderia, etc. L'objectiu originari d'aquest sistema jeràrquic, autosuficient, paternalista i estrictament organitzat era la millora de la productivitat a través de la minimització dels desplaçaments, el control de la població i l'ocupació efectiva del territori explotat.

Un altre dels trets que caracteritzen la *roça* és el rígid i jeràrquic sistema d'organització piramidal de la producció, heretat en part del règim colonial precedent i mantingut i reforçat per les directives planificadores i centralitzadores que inspiraren el procés de nacionalització. Amb la independència i l'expropiació el gran propietari és substituït al cim de la piràmide pel Ministeri d'Agricultura, que és qui nomena un director general per a cada empresa, assistit a cada *dependència* per un contramestre o *feitor*, que és alhora assistit per un o dos capataços, responsables directes de la supervisió dels equips de treball o brigades. A la base de la piràmide hi trobem els treballadors i les treballadores. Val a dir que la participació de les dones es limita quasi exclusivament a aquest darrer estadi i que les posicions de responsabilitat són ocupades únicament i exclusivament per homes. Aquest sistema d'organització de la producció, que durant anys s'ha mostrat ineficient en la gestió dels recursos humans, encara és vigent. L'opció liberalitzadora que orienta el govern des de 1985 i que ha donat lloc a la privatització de la gestió en diverses empreses, implica la revisió d'aquest sistema d'organització del treball i la recerca de models més eficaços.

Paper històric i actual de la dona en el sector agrícola saotomès

La història del poblament i de la humanització de l'illa de São Tomé, bastida entre l'esclavatge i la producció agrícola per l'explotació, ha tingut una gran

incidència en l'evolució de la proporció entre sexes, tant a nivell de la població en general dels dos com a nivell dels treballadors de les plantacions. Contra el que és habitual en poblacions estables, on els efectius dels dos sexes tendeixen a ser proporcionals, l'illa de São Tomé ha experimentat períodes de forts desequilibris, amb uns màxims de població masculina en les primeres dècades d'aquest segle.

Això s'explica pel fet que les necessitats de mà d'obra per al camp, esclava primer i contractada després, generaren una importació massiva de mà d'obra masculina, mentre que la importació de dones s'inicià més tard i serà generalment menys important. Les estimacions més antigues disponibles daten de 1758 i calculen un 48% de dones sobre el total de la població, en un moment de relativa estabilitat poblacional (Neves, 1989). Però aproximadament un segle més tard, el 1867, les dades parlen només d'un 34% de dones per a la població no europea (Hodges & Newitt, 1988). Al 1900 el primer recompte de la població dona una proporció d'un 45% de dones sobre la població total, proporció que baixa en els dos recomptes següents: 35% el 1914 i 30% el 1921 (Morgado, 1984). Aquesta tendència negativa, que s'invertirà a partir de 1940, correspon als anys d'apogeu del cacau i d'arribada massiva de treballadors contractats amb un clar predomini d'homes. Fins a la dècada dels anys seixanta es manté el predomini del sexe masculí, mentre que en els censos de 1970 i 1981 les dones ja assoleixen el 50% i en el darrer cens, el de 1991, les dones suposen un 50,6% de la població.

El redreçament d'aquesta tendència, fins assolir l'equilibri actual, ha tingut un paral·lelisme en l'increment de la participació femenina en el treball agrícola i, més concretament, entre la població treballadora de les plantacions, obrint el camí a la feminització d'aquesta ocupació.

A diferència de la majoria de països del continent africà, on les dones són responsables de gran part del treball agrícola, sobretot pel que fa a l'agricultura de subsistència (Boserup, 1970), a São Tomé i Príncipe aquest no ha estat el model predominant. Contràriament, s'han adoptat els models imposats pels colonitzadors, propis dels països europeus, on hi ha un predomini dels homes en el sector agrícola o bé una participació equilibrada dels dos sexes.

En l'agricultura de plantació la incorporació de la dona s'ha fet de manera progressiva i creixent des de final del segle XIX, d'acord amb l'expansió del sector i amb el problema constant de la necessitat de mà d'obra. El 1918 les dones suposaven el 15% del total de treballadors de les plantacions (Sociedade, 1920), percentatge que es manté deu anys més tard (Curadoria, 1930). Segons el Cens Agrícola de 1960-1964 un 26% dels jornals dels treballadors permanents no qualificats corresponen a dones (Ministerio do Ultramar, 1968). Aquesta evolució mostra com la davallada de l'arribada de mà d'obra estrangera i la fixació i la reproducció dels treballadors existents, unit a la crònica necessitat de mà d'obra, han anat donant lloc a una incorporació progressiva de dones al treball productiu a les plantacions fins arribar a la situació actual. Segons dades del Cens Agrícola de 1990, les dones representen el 45% del total de treballadors de les plantacions si hi incloem els menors i un 46% si només tenim en compte els adults.

Aquest increment de la participació femenina en el sector coincideix també amb el declivi de la producció, la disminució del nombre total de treballadors a les plantacions i el descens dels preus mundials del cacau, que, de retruc, han donat lloc a un procés de deterioració de les condicions de vida de la població treballadora de les plantacions, no només en el poder adquisitiu derivat del salari, sinó sobretot en la degradació d'aquelles aportacions materials i dels beneficis socials fets tradicionalment per l'empresa: habitatge, sanitat, abastiment, etc., els quals empitjoraren ja amb el declivi del sistema a partir dels anys trenta, per caure en l'abandonament més absolut a partir de la independència a causa del dèficit de recursos humans i econòmics.

Tradicionalment el treball en el sector de plantació ha estat i és, encara, socialment desprestigi per l'associació que es fa d'aquest tipus de treball amb la condició d'esclau, fins al punt que determinats grups socials, com ara els *forros*, s'han negat sistemàticament a integrar-se com a mà d'obra agrícola a les plantacions, arribant a situacions de revolta popular quan aquesta incorporació s'ha pretès forçar.

Per aquesta raó, i davant el dèficit de mà d'obra i els problemes de reclutament, ha calgut importar durant dècades treballadors estrangers, provinents sobretot d'Angola, Moçambic i Cap Verd. Després que aquest moviment migratori s'estabilitzés, les generacions següents han incorporat els valors socialment dominants de rebuig i desprestigi del treball agrícola a la plantació. Aquesta realitat, unida a la deterioració progressiva de les condicions de vida, fan que l'ambició dels joves sigui sortir de la plantació i abandonar-la per un treball alternatiu a la ciutat o en altres sectors productius. Davant aquesta realitat els homes solen trobar-se en una situació d'avantatge comparatiu respecte a les dones, derivada d'una formació més bona, més mobilitat i més contactes a l'exterior, per la qual cosa la tendència a l'exòde és més marcada entre aquests, això contribueix al procés de feminització de la mà d'obra ja citat.

Com que és un sector molt endogàmic, és també significatiu que les escasses incorporacions de nous treballadors provinents de l'exterior de la plantació siguin majoritàriament protagonitzades per dones, joves, soles amb fills o sense, amb necessitat d'ingressos econòmics o d'un habitatge on es puguin allotjar i mancades d'una oportunitat d'ocupació alternativa.

Es constata, doncs, un procés de feminització de la força de treball de les plantacions com a resultat de:

- l'aturada del flux migratori, majoritàriament masculí, de treballadors estrangers que havien proveït les plantacions de mà d'obra al llarg del segle i que en part s'ha compensat amb la incorporació de mà d'obra femenina;
- la crisi econòmica general, que ha disminuït la capacitat adquisitiva dels treballadors, els quals s'han desentès de les responsabilitats econòmiques envers els nombrosos fills, això ha obligat moltes dones a cercar desesperadament un treball remunerat que molts cops només han trobat en la plantació, tradicionalment mancada de mà d'obra;

— la crisi del sector cacauier i l'empitjorament relatiu de les condicions de vida i de treball a les plantacions, que, juntament amb el tradicional desprestigi social d'aquesta ocupació, han donat lloc a un èxode rural, principalment masculí, reflexat en la disminució del nombre total de treballadors de les plantacions.

Aquesta incorporació de les dones al sector productiu de la plantació s'ha fet de manera pràcticament exclusiva en l'estadi més baix de la jerarquia laboral de la plantació, com a treballadores de camp. Aquesta posició correspon a la franja de retribució més baixa i sotmet les treballadores, organitzades en brigades o equips de treball, a un sistema de control en què la supervisió és exercida per un capataç i un contramestre que són sempre del sexe masculí. Aquest mecanisme de control en l'esfera econòmica o productiva és en realitat una manifestació de les relacions de poder entre homes i dones i un reforç a l'esquema de dominació masculina i subordinació femenina que també es dona en l'esfera domèstica o reproductiva i a nivell de relacions i valors socials.

Alguns dels trets aquí identificats sobre l'evolució i l'estructura de la mà d'obra a les plantacions ha estat també identificada en d'altres indrets. El reclutament i el manteniment de la mà d'obra és un dels problemes principals de les plantacions, fins i tot en països amb índexs alts d'atur. A Malàsia, l'atracció de les ciutats, els salaris baixos i les pobres condicions de vida dels treballadors de les plantacions, com també el rebuig del treball agrícola entre els joves, plantegen greus problemes de reclutament a aquest sector productiu. Kenya, Costa d'Ivori o Tanzània tenen problemes de mà d'obra, sobretot en els moments de les collites, i han hagut de recórrer als treballadors immigrants de països veïns o a la mecanització de certes operacions. És interessant el cas de Papua Nova Guinea, on les dones havien estat tradicionalment absents del sector de plantació i on la manca de mà d'obra masculina s'ha traduït en els darrers anys en un estímul a la participació femenina, amb la qual cosa s'ha transformat la tradicional estructura del personal del sector (Sajhau & Von Muralt, 1987).

Aquesta tendència a la feminització, o a l'increment de la participació femenina en el sector de plantació, sembla ser general, fins i tot a països com els africans, on el rol tradicional de la dona com a responsable de l'agricultura de subsistència l'havia mantingut relativament apartada del conreu dels productes per a l'exportació. Tot i les dificultats per obtenir dades comparatives, es pot considerar que avui entre un terç i la meitat de la força de treball a les plantacions arreu del món és femenina, aquesta proporció és més elevada allà on hi ha problemes de reclutament, mentre que allà on hi ha problemes d'atur els homes encara ocupen els llocs de treball permanents i les dones s'utilitzen com a reserva de treball eventual per als moments de més feina (Sajhau, 1987).

Les activitats de les treballadores del cacau a São Tomé

En abordar l'anàlisi de les activitats de les treballadores del cacau a São Tomé, intentarem examinar tant l'esfera de la producció com la de la reproducció i

les interrelacions entre elles per entendre tota la complexitat de la discriminació sexual i la problemàtica del treball femení (Beneria & Sen, 1981). Només així podrem identificar quines transformacions i quines solucions són necessàries per superar la situació de desigualtat i opressió que pateixen aquestes dones.

La «doble càrrega» de les treballadores

En la descripció del dia o la jornada de treball d'una treballadora de plantació s'observa com les tasques productives i reproductives estan íntimament relacionades i condicionades mútuament, per la qual cosa cal estudiar-les de manera integrada, malgrat les dificultats pràctiques que això representa a nivell formal.

Les dones de les plantacions de cacau de São Tomé suporten la càrrega d'una «doble jornada», la de treballadores assalariades amb un horari o una tasca diària que han de realitzar, com qualsevol altre treballador de la plantació, i la de treballadores domèstiques de les seves pròpies llars, on molts cops soles i de vegades amb l'ajut dels fills i les filles o altres parents femenins, assumeixen la responsabilitat de la realització de les tasques necessàries per al manteniment i la reproducció de la força de treball: netejar, cuinar, rentar roba, ocupar-se de les criatures, recollir llenya, anar a cercar aigua, etc. Val a dir que aquest treball no és socialment valorat com a tal i més aviat és percebut com quelcom «natural» i tradicionalment associat a la pròpia condició de les dones.

Molts cops, forçades per la migradesa d'un salari que no permet cobrir les necessitats bàsiques i pel fet que és freqüent que la dona sigui l'única responsable de l'alimentació i el benestar dels fills, la jornada de la dona es converteix fins i tot en «triple», quan assumeix altres tasques productives al marge del treball assalariat a la plantació, recol·lectant, cultivant camps o criant animals domèstics, ja siguin per a l'autosubsistència o per al mercat.

El dia de les treballadores de les plantacions de cacau comença molt aviat; es lleven entre les quatre i les cinc de la matinada si viuen a la plantació i abans si viuen més lluny. Una de les primeres tasques del dia és anar a buscar aigua per rentar-se elles i la família, i encendre el foc. Després cal preparar l'esmorzar i servir-lo a la família i, si hi ha temps, s'aprofita per fer algun altre treball domèstic. A continuació cal preparar els fills grans per anar a l'escola i portar els més petits a la guarderia, de camí cap a la feina.

A dos quarts de set, amb tota aquesta feina feta, s'inicia el treball agrícola. Tothom acudeix al lloc habitual de concentració on el capatàs explica quin serà el lloc de treball per aquella jornada i què caldrà fer; això varia segons les èpoques de l'any i les necessitats del cacau. L'hora en què s'acaba el treball és molt variable, depèn sobretot de si és un treball *por dia* o un treball *por tarefa* (a preu fet). En els moments de menys feina i de treball més lleuger es pot acabar cap a les 10 o les 11 del matí, però en els moments de màxima feina, durant la collita, pot ser que s'acabi a les 4 o a les 5 de la tarda, o fins i tot més tard.

A vegades, si s'ha anat a treballar lluny, un cop acabada la feina cal esperar-se una estona fins que arriba el transport que ha de tornar el personal a la

dependència d'origen, de manera que el temps de treball real es pot veure fàcilment incrementat en una o dues hores d'espera. Hi ha dones que s'estimen més fer el camí de retorn a peu en lloc d'esperar el camió per poder ser a casa una mica més aviat. Aquest camí de retorn a casa es fa sovint amb el cap carregat, ja que les dones aprofiten per recollir llenya o bé recol·lectar alguna fruita del pa o *matabala* (tubercle comestible que creix espontàniament i en abundància) que servirà per complementar l'àpat familiar.

Arribades a la dependència, recullen els fills més petits de la guarderia i reprenen el treball que ja han iniciat de matí: anar a buscar aigua, encendre el foc, preparar el menjar, arreglar la casa, rentar roba, etc. Totes aquestes feines són realitzades exclusivament per les dones que, de vegades, compten amb l'ajuda dels fills i les filles o d'alguna altra parenta, la mare o una germana; els marits o companys no solen fer cap mena de treball domèstic tret d'estellar la llenya que després la dona es carrega al cap fins a casa. Si la jornada de treball al camp ha estat curta, encara pot ser que a la tarda quedi una estona per seure, descansar i explicar històries; tot i així, la manca d'electricitat a la major part de dependències fa que la vida social s'acabi prou aviat, i després de sopar i rentar-se, elles i les criatures, cap a les vuit o les nou del vespre, tothom se'n va a dormir.

En conjunt això dona jornades de treball de 12 o 14 hores diàries, des de les 4 o les 5 de la matinada fins al capvespre, sense gairebé temps d'oci o de descans, la qual contrasta amb la jornada del treballador masculí, que si bé de vegades desenvolupa també un altre treball productiu paral·lel al de la plantació, en cap cas participa del treball domèstic o ho fa només excepcionalment. Per fer front a aquesta situació les dones treballadores han hagut de desenvolupar diferents estratègies de supervivència que els permetessin assumir i suportar aquesta càrrega de treball, per exemple quan les treballadores es fan acompanyar al camp per algun fill o filla grans que les ajuden en la realització de la feina que han d'acomplir, la qual cosa els permet d'alliberar-se més d'hora del treball a la plantació i poder ocupar-se de les altres múltiples tasques que els ompliran la jornada.

La divisió sexual del treball

La divisió sexual del treball en la producció del cacau a les plantacions de São Tomé és molt marcada: hi ha tasques exclusivament femenines, tasques exclusivament masculines i tasques que realitzen indistintament treballadors dels dos sexes. És interessant constatar, tot i l'escassetat d'informació retrospectiva, com aquesta divisió sexual del treball no és quelcom «natural», sinó flexible, que ha variat al llarg del temps i encara avui s'està modificant, és a dir, que es tracta de quelcom que no és immutable, sinó que canvia i s'adapta a les condicions materials i socials de cada moment, mantenint al mateix temps trets propis de la tradició dels quals ningú no en recorda l'origen ni la raó.

Mentre que originàriament totes les tasques eren realitzades pels homes, la incorporació progressiva de la mà d'obra femenina a les plantacions va fer que

se n'essin destriant algunes, que amb el temps esdevingueren exclusivament femenines. En el pas de la situació original a l'actual hi va haver un període intermedi en què la divisió del treball per sexes era menys rígida que actualment, on tots en general feien més de tot. La fita de la independència i la Reforma Agrària consegüent marquen també aquest procés de canvi, ja que entre els esforços fets i les mesures adoptades per millorar les condicions dels treballadors de les plantacions en general, es varen fer recomanacions proteccionistes per alliberar les dones d'algunes de les tasques considerades més dures, especialment durant períodes com l'embaràs o l'alletament.

En el moment actual i en el marc dels projectes de rehabilitació del sector cacauier i de privatització de la gestió, algunes empreses fomenten i experimenten la formació i la participació de les treballadores en algunes de les tasques tradicionalment considerades masculines, com ara la collita, a fi d'adaptar més disponibilitat de personal femení a les necessitats productives de la plantació.

Fent un repàs a les diferents tasques necessàries per al cultiu del cacau, s'ha observat el repartiment següent de les feines per sexes. La primera feina que s'ha de fer és la *derruba*, la *tala del bosc*, seguida de l'estellament i l'apilament de la llenya; aquesta operació, avui més o menys mecanitzada, solia ser realitzada manualment i contractada a preu fet per a una determinada parcel·la o superfície. Amb un sistema o altre aquesta és una feina realitzada exclusivament per homes. L'operació següent és la *plantació*, que pot ser feta per sembra directa o a partir de plantes de viver, el sistema més utilitzat avui en dia. Marcar el terreny, fer els clots i plantar és tradicionalment fet pels homes, mentre que la participació de les dones en la plantació sol limitar-se al transport de la planta des del camí fins al lloc de plantació. Darrerament les dones han començat a participar més en la feina de plantació, però segueixen conservant com a tasca principal el carregament de les plantes.

El *desherbatge*, tant al voltant dels cacauers com a les vores dels camins o arreu de la plantació, és una de les feines típicament realitzada per les dones mitjançant la utilització del matxet, encara que els homes hi poden participar de manera excepcional. Una altra de les operacions necessàries en el procés de conreu del cacau és la *poda o esporgada*, tant dels cacauers com de l'arbrat que apleix la funció d'ombreig. Aquesta és una tasca realitzada exclusivament per homes, mitjançant la utilització d'un ganxo metàl·lic anomenat *ferro*. El *tractament fitosanitari* és realitzat en algunes empreses només per homes i en d'altres per equips mixtos en els quals l'home carrega la màquina i aplica el producte, mentre que la dona carrega el producte i proveeix l'home per a l'ompliment del polvoritzador.

La *collita* és l'operació principal i es realitza fonamentalment d'agost a desembre. Aquesta tasca era tradicionalment feta només per homes, que, amb l'ajuda del ganxo i el matxet, tallaven el fruit i anaven omplint els sacs. L'escassetat de mà d'obra masculina en els darrers anys ha fet que algunes empreses hagin incorporat les dones a les feines de la collita, de manera que avui és freqüent trobar que la collita sigui feta per equips mixtos (dues dones i un home)

en els quals l'home és qui treballa amb el *ferro*, tallant el fruit i deixant-lo caure a terra, i les dones l'arreglen i l'apilen omplint els sacs o la mesura assignada. Simultàniament a la collita es fa la *quebra*, operació femenina per excel·lència, consisteix a partir les càpsules del cacau, acumulades a la vora del camí, amb un matxet i extraure'n la polpa, composta de la goma o tripa i els grans, i separar-los. Després el cacau és transportat per tractors, conduïts per homes, a la seu o subseu de l'empresa, on es troben les instal·lacions necessàries per al procés de transformació i conservació del producte previ a l'exportació.

A partir d'aquí, el cacau és abocat en unes grans caixes, on és sotmès a un procés de fermentació que pot durar de tres a sis dies, des d'on les dones el carreguen al cap fins a l'assegador. L'assecat pot ser fet al sol, el sistema més artesanal molt poc utilitzat avui en dia, o en diferents tipus d'assecadors mecànics, tots manipulats per homes, que són també els encarregats dels forns. El pas següent és la selecció dels grans o faves ja seques, que pot ser feta mitjançant garbelles mecàniques o manualment; el més corrent és disposar d'algun tipus de giny per a la primera tria, que després és completada amb la selecció manual. També en aquest cas la màquina és manipulada pels homes, mentre que les dones solen encarregar-se de la selecció manual. Ja en la fase final el pesat i ensacat del producte és fet per homes, que són també els qui s'encarreguen de transportar els sacs al magatzem, mentre que el marcatge i el cosit dels sacs el solen realitzar les dones.

Fent un balanç de la divisió del treball observada en el procés de conreu i transformació del cacau s'arriba a la conclusió que les dones es concentren en les tasques menys qualificades: el desherbatge, la *quebra* i el carregament de plantes, de productes fitosanitaris, de cacau, etc. les més manuals i les que requereixen menys la utilització d'eines i màquines o utilitzen les eines més senzilles com ara el matxet, i també en tasques que necessiten destresa o habilitat manual, com ara la selecció del producte final o el cosit i marcatge dels sacs. Els homes fan les tasques que es consideren més qualificades, com la poda o l'esporgament dels arbres i la collita; d'altra banda, solen aparèixer associats a tot el que sigui la manipulació d'eines o màquines: ganxo, destrat, polvoritzadors, tractors, camions, assecadors, etc.

Entre els canvis recents, s'observa que hi ha tasques manuals fetes tradicionalment per dones que passen a ser fetes per homes en el moment en què es mecanitzen, per exemple la manipulació de la seleccionadora mecànica. Al mateix temps, quan les dones s'incorporen a tasques tradicionalment masculines se'ls assigna la part menys qualificada del treball: aplegar i carregar el cacau en el cas de la collita, carregar la planta en el cas de la plantació i carregar el producte en el cas del tractament fitosanitari, mentre que l'home conserva com a tasca pròpia la manipulació de l'eina en cada un d'aquests processos.

Malgrat aquestes diferències en les tasques realitzades i contràriament al que succeeix en d'altres indrets, tots els treballadors de camp, sense distinció de sexe, tenen garantit el dret a percebre la mateixa remuneració. Ara bé, sobre la remuneració de base igualitària s'apliquen diferents tipus de descomptes que

donen com a resultat en la pràctica un nivell mitjà de salaris més baixos per a les treballadores que per als treballadors. La causa principal d'aquesta situació de fet sembla ser l'absentisme laboral més elevat de les dones, motivat pel seu rol en la reproducció, tant a nivell biològic com del benestar familiar. Aquest fet també contribueix a desvaloritzar la seva imatge de treballadores davant els supervisors i l'empresa, que tendeixen a identificar el personal femení amb un absentisme més elevat i amb una productivitat més baixa.

En el cas del cacau a São Tomé es pot concloure que l'evolució de la divisió sexual del treball agrícola és principalment resultat dels ajustos introduïts en cada moment per tal de donar resposta a les necessitats productives de la plantació, davant els canvis esdevenuts en l'estructura de sexes de la força de treball al llarg del segle.

La satisfacció de les necessitats bàsiques

Les prestacions socials de què gaudeixen les treballadores de les plantacions són determinades pel marc reglamentari que regula els drets de tots els treballadors del país en general i afecten situacions de malaltia, maternitat i jubilació. Aquests drets, però, només són aplicables al personal permanent, mentre que les treballadores eventuais, un grup amb tendència a créixer entre el personal femení, no en poden gaudir.

Uns altres beneficis socials, com ara l'accés a l'educació i a la sanitat, han passat des de la independència a ser coberts per les estructures de l'Estat, rellevant l'empresa agrícola d'algunes de les responsabilitats que, amb aires «paternalistes», s'exercien tradicionalment en aquests camps. Les empreses conserven la responsabilitat sobre els habitatges dels treballadors i les seves famílies, els quals es troben en estat d'avançada degradació per l'absència de manteniment. L'aprovisionament en alguns productes bàsics com ara certs fruits i la llenya, que poden ser fets pels treballadors en l'àmbit territorial de l'empresa, és un altre dels beneficis de què gaudeixen les treballadores de les plantacions.

Les perspectives de futur

És reconegut per tothom que l'economia del país depèn del cacau pel pes que aquest té en les exportacions. Tot i així, la degradació continuada dels nivells productius agreujada per la baixa dels preus mundials han dut el sector cacauer a una situació de crisi. Es per això que les accions liberalitzadores de l'economia empreses pel govern des de meitat dels anys vuitanta s'han centrat en aquest sector productiu, que actualment és objecte d'un projecte de rehabilitació finançat amb els crèdits obtinguts en el marc del Pla d'Ajustament Estructural.

Aquest projecte preveu, a més de la restauració dels nivells productius, la introducció de canvis en els sistemes de tinença i gestió de la terra, que avui encara són objecte d'experimentació i estudi, com ara la possibilitat de cedir als treballadors la gestió de l'explotació de part de les terres que avui configu-

ren les plantacions, mesura que posaria en qüestió la mateixa viabilitat i continuïtat del sistema de plantació a São Tomé.

Perquè aquest ambiciós projecte de canvi pugui tirar endavant, perquè les coses de debò canviïn, cal que s'incorpori una nova perspectiva, un enfocament participatiu que tingui en compte el paper, l'opinió i les necessitats d'aquestes treballadores, incorporant la seva participació activa en la identificació i l'anàlisi dels problemes i la proposta de solucions (Sen & Grown, 1987).

Aquesta situació de canvi i sobretot la manera com s'abordi, és la clau de futur per a aquest col·lectiu de treballadores. Segons com es dugui a terme pot suposar la perpetuació de la seva subordinació i de les seves precàries condicions de vida, malgrat els canvis en la titularitat de les plantacions o en llurs estructures de gestió, o l'oportunitat única d'assumir la responsabilitat activa en un nou model de funcionament més participatiu.

Caldrà esperar i interrogar-se en el futur sobre quins han estat els resultats d'aquest procés de transformació que ara s'enceta, per tal de valorar l'impacte específic que ha tingut en les treballadores de les plantacions. Aleshores serà possible saber si la situació, el paper i les perspectives de futur de les treballadores del cacau a São Tomé i les de les seves filles tindran l'oportunitat de millorar o si s'ofegaran en la condició de submissió que avui pateixen.

Bibliografia

- BENERIA, L.; SEN, G. (1981). «Accumulation, Reproduction and Women's Role in Economic Development: Boserup Revisited». *Signs*, 7 (2), p. 279-298.
- BOSERUP, E. (1970). *Women's role in economic development*. Londres: Earthscan. Reprinted (1989).
- CURADORIA GERAL (1930). *Relatorio do ano de 1930*. S. Tomé, text mecanografiat.
- EYZAGUIRRE, P. (1989). «The Independence of São Tomé e Príncipe and Agrarian Reform». *The Journal of Modern African Studies*, 27 (4), p. 671-678.
- GONÇALVES, M.J.S. (1973). «Angolares. Uma aproximação antropológica». *Geographica. Revista da Sociedade de Geografia de Lisboa*, 34, TX, p. 77-94.
- GONÇALVES, M.J.S. (1973). «Forros de S. Tomé, uma aproximação antropológica». *Geographica. Revista da Sociedade de Geografia de Lisboa*, 35, IX, p. 51-76.
- HODGES, T.; NEWITT, M. (1988). *São Tomé and Príncipe. From Plantation Colony to Microstate*. Boulder: Westview Press.
- MASSIAH, J. (1983). *Women as heads of households in the Caribbean: family structure and feminine status*. París: Unesco.
- MINISTERIO DO ULTRAMAR (1968). *Recenseamento Agrícola de S. Tomé e Príncipe, 1961/1964*. Lisboa: Comissão para os inquéritos agrícolas no Ultramar.
- MORGADO, N.A. (1984). «Saint Thomas et Prince». A: GROUPE DE DEMOGRAPHIE AFRICAINE (1984). *L'évaluation des effectifs de la population des pays africains*. París: Groupe de Démographie Africaine.
- NEVES, C.A. DAS (1989). *S. Tomé e Príncipe na segunda metade do século xviii*. Lisboa: Instituto de Historia de Além-Mar.
- POWELL, D. (1986). «Caribbean Women and their Response to Familial Experiences». *Social and Economic Studies*, 35 (2), p. 83-127.

- SAJHAU, J.P. (1987). «Plantations in developing countries. Structural changes and trends in the social environment». *The Courier*, 106, p. 95-97.
- SAJHAU, J.P.; MURALT, J. VON (1987). *Plantations and plantation workers*. Geneva: International Labour Office.
- SEN, G.; GROWN, C. (1987). *Development, Crises and Alternative Visions. Third World Women's Perspectives*. Londres: Earthscan.
- SOCIEDADE DE EMIGRAÇÃO PARA S. TOMÉ E PRÍNCIPE (1920). *La main d'oeuvre indigène dans l'Ouest africain*. Ginebra: Imprimerie du Journal de Genève.
- TENREIRO, F. (1961). *A ilha de São Tomé*. Memórias da Junta de Investigações do Ultramar, 24. Lisboa.